

De koning en de dame

Over ontwikkeling van de functie van de koninklijke maîtresse in Frankrijk (1444-1774)*

Inleiding

Minnaressen van hoogwaardigheidsbekleders hebben tegenwoordig een weinig begerenswaardige positie. Willen ze hun relatie in stand houden dan mag helemaal niemand er achter komen met wie ze een verhouding hebben. Mocht de affaire toch uitlekken, dan zijn ze in staat om tijdelijk wat stof te doen opwaaien en kunnen ze één keer bij de pers wat geld verdienen met hun onthullingen over het privéleven van de politicus, maar onmiddellijk daarna worden ze afgedankt en verdwijnen ze in de anonimiteit.¹ De huidige benadering van dergelijke buitenechtelijke verhoudingen verschilt in bijna alle opzichten van de wijze waarop men in de zeventiende en achttiende eeuw omging met de maîtresses van de Franse koning.

De koning zelf ondervond nauwelijks negatieve gevolgen van zijn overspel en alhoewel de maîtresses met verschillende tegenstanders te

---

* Gebaseerd op enkele hoofdstukken uit de doctoraalscriptie *Gekust door de Koning* geschreven aan de vakgroep culturele antropologie van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Het onderzoek is inmiddels voortgezet en zal in de vorm van een proefschrift worden afgerond. Ik dank Mart Bax en Daniël Meyers voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel en Ed Koster voor zijn opmerkingen naar aanleiding van mijn doctoraalscriptie. Verder dank ik de redactie van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, met name Kees Bruin, Johan Heilbron en Nico Wilterdink voor hun suggesties en commentaar.

¹ In 1992 kreeg Bill Clinton tijdens de campagne om het Amerikaanse presidentschap zware kritiek vanwege een buitenechtelijke relatie die hij vroeger gehad zou hebben met een nachtclubzangeres. Hij ontkende de hele affaire toen de pers hem hiermee voor het eerst confronteerde. De vrouw, Jennifer Flowers, heeft uitvoerig hun verhouding uit de doeken gedaan. Ze is op televisie en in alle kranten verschenen, maar waarschijnlijk zal binnenkort iedereen haar vergeten zijn. Ook de Engelsen raken geregeld in rep en roer bij het uitlekken van buitenechtelijke verhoudingen van leden van het Britse koningshuis. Alhoewel het ene land wat toleranter staat tegenover huwelijksontrouw dan het andere, is het in de hele westerse wereld ondenkbaar dat een maîtresse in het openbare politieke leven een prominente rol zou spelen, bijvoorbeeld bij officiële ontvangsten en andere ceremoniële gelegenheden.

maken kregen, werden ze volledig opgenomen in het hofleven. In de vijftiende eeuw waren ze nog niet veel meer dan animeermeisje, maar aan het eind van de achttiende eeuw was de koninklijke *maitresse* een zeer vooraanstaande dame geworden. Ze bereikte de hoogste positie die voor een vrouw aan het hof was weggelegd. De *maitresse* had in veel opzichten meer macht dan de koningin en ze werd met de meeste hoogachting behandeld. Ze kreeg in haar functie zelfs een naam: *maitresse-en-titre*.²

Omdat de inhoud van de functie van de *maitresse* nooit in regels is vastgelegd en slechts bepaald werd door de mogelijkheden die zich aan het hof voordeden, heeft elke *maitresse* de functie op haar eigen manier ingevuld. Ondanks de onderlinge verschillen is er vanaf de vijftiende eeuw tot het eind van de achttiende eeuw een duidelijke ontwikkeling te zien van een toenemende invloed aan het hof.

De verandering van de positie van de koninklijke *maitresse* staat in verband met de ontwikkeling van de Franse staat. De *maitresse* had haar bestaan in de eerste plaats te danken aan de koning, wiens positie samenhang met processen van centralisatie en decentralisatie van macht. De wijze waarop het land bestuurd werd, bepaalde in hoge mate de organisatie van het hofleven en binnen deze zich ontwikkelende organisatie met telkens veranderende kansen en beperkingen trachtte de *maitresse* haar plaats te veroveren.

Er zijn veel biografieën aan de belangrijkste *maitresses* gewijd, maar ze zijn nooit in een breder perspectief geplaatst of als onderdeel van een lange-termijnontwikkeling gezien.³ Dit artikel behandelt de ontwikkeling van de positie van de *maitresse*; hoe kon zij in de zeventiende en achttiende eeuw zo machtig worden dat zelfs de koningin in haar schaduw kwam te staan?

Het werk van Norbert Elias is hier als uitgangspunt gebruikt. Hij beschrijft in *Die höfische Gesellschaft* de ontwikkeling van de hofsaa-

---

² De koninklijke *maitresse* werd in Frankrijk de *maitresse-en-titre* genoemd. Deze benaming wordt in dit artikel zo vaak gebruikt dat cursivering hier verder achterwege wordt gelaten.

³ In 1990 is van Guy Chaussinand-Nogaret *La Vie Quotidienne des Femmes du Roi* verschenen. Dit werk heb ik pas na het afronden van mijn doctoraalscriptie onder ogen gekregen, reden waarom er in dit artikel weinig naar wordt verwezen. Het boek geeft een goed overzicht van uiteenlopende sociale aspecten waar de *maitresses* aan het Franse hof mee te maken hadden. De ontwikkeling van de functie van de koninklijke *maitresse* over een lange termijn komt hier echter minder nadrukkelijk aan de orde, waardoor het verband tussen staatsontwikkeling en het functioneren van de *maitresse* onderbelicht blijft.

menleving met daarin centraal de veranderingen in de betrekkingen tussen de koning en de hovelingen. De positie van de koningin wordt hierin nauwelijks behandeld en ook de koninklijke *maitresse* blijft vrijwel geheel buiten beeld. Toch was zij zeer vooraanstaand en invloedrijk en werd zij een belangrijk onderdeel van sociale ontwikkelingen aan het Franse hof.

De *maitresse* en de mannencultuur aan het hof van de vijftiende eeuw

Tot in de vijftiende eeuw was het koninklijk hof niet veel meer dan een eenvoudig rondreizend leger (Elias 1983, 160). De koning bezat wel enkele paleizen, maar meestal moest hij met zijn ridders door het land trekken om zijn grondgebied te verdedigen of uit te breiden (Knecht 1982, 98). Het leger was klein en moest regelmatig worden aangevuld met de legers van zijn vazallen, de hogere adel, die hij in de loop der tijd aan zich ondergeschikt had gemaakt (Parker 1983, 7).

De koningin ging niet altijd mee op reis en ze had een eigen hofhouding die ze geheel onafhankelijk van de koning voerde (Cloulas 1983, 95, 132). Ook de edelvrouwen reisden niet mee. Ze bleven thuis om als vervanger van hun man het kasteel en het bijbehorende grondgebied te besturen. Ze droegen daardoor dikwijls de verantwoordelijkheid voor heel het reilen en zeilen van hun leengoederen (Anderson 1988, 278).

Aan het hof van de koning waren geen vrouwen van adellijké komaf te vinden in een zelfstandige functie. Wel was er een groep meisjes, de *filles de joie*, die achteraan de stoet meetrok door het land. De meisjes kregen van de koning een maandsalaris en zij stonden ter beschikking van alle ridders (Cloulas 1983, 97). In deze omstandigheden, waarin de koning genoodzaakt was met zijn leger rond te trekken, en de mannen vele maanden per jaar gescheiden van hun vrouwen leefden, ontstond er aan het hof van de vijftiende eeuw een mannencultuur met een uitgesproken militair karakter.⁴

Het dagelijks leven van de hovelingen werd gevuld met intriges

---

⁴ De mannen verbleven niet permanent aan het hof van de koning. Ze waren verplicht om minimaal vier maanden per jaar de koning te dienen. Ze gingen naar huis als er geen oorlog was of mogelijkheden tot plunderen. Het pendelen tussen het hof en de leengoederen duurde tot het eind van de zestiende eeuw (Terrasse 1945, 192; Elias 1983, 155).

waarbij alle mogelijke middelen werden ingezet om persoonlijk voordeel te behalen. Velen probeerden met leugens en bedrog hun plaats aan het hof veilig te stellen. Niemand was werkelijk te vertrouwen en zelfs de koning kon het slachtoffer worden van een complot (Vale 1974, 89).

In deze omgeving van vechtjassen en intriganten moest de eerste koninklijke *maitresse* zich staande houden. Ze werd door Koning Karel VII in 1444 naar het hof gehaald en kreeg er, omdat ze van adel was, een betere positie dan de gewone *prostituées*.⁵ Ze had een grote persoonlijke invloed op de koning, maar ze kon daar maar beperkt gebruik van maken, want op de achtergrond stond een hoveling die de koninklijke *maitresse* als een *souteneur* in zijn greep hield. Hij bereikte grote politieke macht door via haar de koning te bespelen (Vale 197, 93).⁶

In 1450 overleed de eerste *maitresse* in het kraambed, waardoor ze maar zes jaar heeft 'geregeerd' en het duurde ruim zestig jaar voordat de volgende zich aandeede. In de tussentijd was er een ontwikkeling naar verdere centralisatie van de macht die zou leiden tot grote veranderingen in de hofcultuur.

Als er geen oorlog gaande was, werd tot het begin van de vijftiende eeuw het leger van de koning door geldgebrek geheel ontbonden. Groepen afgedankte huurlingen zwierven dan plunderend door het land en de machtige adel trok zich terug op het eigen landgoed en verdween daarmee uit het zicht van de koning (Parker 1983, 7). Omdat de adel in staat was zich tegen de koning te keren en een greep naar de macht te doen, vormde deze gang van zaken een grote bedreiging. De koning had meer geld nodig en in 1439 slaagde Karel VII (1403-1461) erin een jaarlijkse belasting aan het volk op te leggen.⁷ Met deze middelen richtte hij zes jaar later de

---

⁵ Men beschouwde het onderscheid tussen adel en niet-adel als essentieel. Daarom hebben alleen vrouwen van adel het predikaat van *maitresse* gekregen. De anderen waren slechts meisjes van plezier. In de achttiende eeuw werd dit onderscheid voor de koninklijke *maitresse* opgeheven.

⁶ Vale beschrijft de verbinding tussen de *maitresse* Agnès de Sorel en de hoveling de Brézé. Hij citeert tijdgenoten die schrijven dat de Brézé erin slaagde de koning via Agnès te beïnvloeden, maar duidelijk wordt niet op welke wijze hij Agnès en de koning in zijn greep hield.

⁷ Er werd al eerder belasting geheven, maar de koning moest daar altijd eerst de toestemming van de Statenvergadering voor krijgen. In 1439 wist de koning de belasting structureel bij zijn onderdanen in te voeren (Parker 1983, 8; Elias 1987, 598).

gendarmerie op. Een deel van de overlast die veroorzaakt werd door de dolende ridders, kon nu worden opgelost door soldaten in vaste dienst te nemen. De koning kon nu ook de belastingen makkelijker innen, hij werd veel minder afhankelijk van de bereidheid van zijn vazallen om met hun legers zijn militaire acties te ondersteunen en hij kon beter toezicht op de adel houden om mogelijke samenzweringen te voorkomen (Parker 1983, 8; Elias 1987, 599). De koning werd door deze ontwikkelingen aanzienlijk sterker en rijker en het hof begon te veranderen in een complexe organisatie met nieuwe militaire en bestuurlijke functies.

Door een langdurige inflatie waren veel adellijke families hun bezittingen kwijt geraakt. De prijzen van de goederen waren in de loop van de vijftiende eeuw gestegen, terwijl de pachtsommen, die belangrijke inkomsten voor de landeigenaren vormden, waren vastgesteld op een vast bedrag (Briggs 1977, 7; Elias 1983, 184).⁸ Veel edelen verarmden en hadden geen andere keus dan bij de koning aan te kloppen met de vraag of hij nog een hof functie voor ze had (Elias 1983, 151, 152).

Tot het einde van de vijftiende eeuw werden alle nieuwe vacatures in de koninklijke hofhouding door mannen bezet. Maar het probleem van de verarming van de adel trof natuurlijk ook de vrouwen en ook voor hen moest een oplossing gevonden worden. Koningin Anna van Bretagne (1477-1514) was de eerste die aan grotere aantallen edelvrouwen de mogelijkheid bood om bij haar te komen dienen. In 1492 had ze vierendertig dames in haar entourage. Zes jaar later was dit aantal gegroeid tot honderd (Cloulas 1983, 68).

Het belangrijkste werk van de hofdames was het assisteren bij ontvangsten. Daarnaast hielden ze zich bezig met borduurwerk, converseren en wandelen (Cloulas 1983, 68). De koningin zag er persoonlijk op toe dat ze perfect gekleed gingen en dat ze zich geheel volgens de regels gedroegen. Haar hof kreeg daardoor een enorm prestige (Cloulas 1983, 70).

De mannen en vrouwen van het hof leefden in de vijftiende eeuw voor het grootste deel van de tijd gescheiden van elkaar. Het hof

---

⁸ Door het gewoonterecht was het niet mogelijk om de voor altijd afgesproken pacht som te verhogen. De landeigenaar kon wel aanvullende heffingen eisen, maar voor veel edelen waren die niet voldoende om de verliezen te compenseren. Er zijn overigens meer factoren te noemen die hebben bijgedragen aan de financiële ondergang van veel edelen en ook lang niet alle edelen raakten tegelijk aan de bedelstaf. De verarming van de adel was een geleidelijke ontwikkeling (Salmon 1975, 41).

groeide en er kwamen nieuwe functies, maar deze werden bij de koning alleen door mannen vervuld en bij de koningin alleen door vrouwen. Er waren wel mannen aan het hof van de koningin, maar die hadden lagere functies en waren niet van adel. Soms kwamen de twee hoven bijeen voor feesten en toernooien en dan waren de mannen en vrouwen van de beide hoven samen. De maitresse heeft in deze periode nauwelijks een rol gespeeld. De koning had ook weinig gelegenheid om een maitresse te nemen, omdat er geen adellijke vrouwen naar zijn hof kwamen; ze moesten in afwezigheid van hun echtgenoot thuis op hun bezittingen passen. Ook de vrouwen die getroffen werden door de inflatie kwamen niet bij hem. Zij wendden zich tot de koningin, want aan het hof van de koning, waar de mannen domineerden, was het moeilijk voor een vrouw zich staande te houden.

Nieuwe kansen voor de maitresse in de zestiende eeuw

In de zestiende eeuw was het nog steeds noodzakelijk voor de koning om met zijn hof geregeld door het land te trekken. Om toezicht te houden, maar ook als een vorm van propaganda, bezocht hij zoveel mogelijk alle delen van het rijk (Knecht 1982, 93, 96). Aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw ondernam de koning regelmatig militaire expedities naar Italië. Daar kwam hij in contact met de rijke cultuur van de Italiaanse stadstaten en zag hij onder meer hoe de aanwezigheid van vrouwen bijdroeg aan de elegantie van het hof (Knecht 1982, 91). De Italiaanse mannen en vrouwen gebruikten nieuwe omgangsvormen, waarvan het ideaal was beschreven in *Het Boek van de Hoveling* van Baldassare Castiglione. Koning Frans I (1494-1547) wilde dit voorbeeld volgen. Hij nodigde vrouwen uit om naar zijn hof te komen en hij liet *Het Boek van de Hoveling* in het Frans vertalen (Knecht 1982, 271).

De cultuur aan het hof veranderde. Alhoewel de militaire mannencultuur nog steeds domineerde, werd de invloed van de vrouwen merkbaar. Ze brachten hun belangstelling voor literatuur, muziek en beeldende kunst mee naar het hof (Anderson 1989 I, 305). Koning Frans I stimuleerde dit aspect van het hofleven en verstreekte grote opdrachten aan schilders en beeldhouwers (Knecht 1982, 264). Hij legde een bibliotheek aan met zeldzame manuscripten en hij liet ze ook voorlezen door een hoffunctionaris die speciaal voor dit doel was aangesteld (Knecht 1982, 271).

De koning was machtiger en rijker geworden waardoor hij zich een groter hof kon permitteren. Er waren dan ook veel nieuwkomers en deze moesten op een ordelijke manier met elkaar leren samenleven (Knecht 1982, 91). Er werden regels opgesteld waardoor de hovelingen meer zelfbeheersing aan de dag moesten gaan leggen. Met deze nieuwe hofetiquette dwong de koning ze respect te tonen aan elkaar en aan hun meerderen (Elias 1987, 107). Ridderlijke eigenschappen als heldhaftigheid en vechtlust werden aan het hof tot in de zeventiende eeuw gewaardeerd, maar een hoveling had meer kans op succes als hij zich tevens had bekwaamd in de juiste toepassing van de voorgeschreven etiquette (Elias 1983, 194).

Door de nieuwe mogelijkheden voor vrouwen om zelfstandig aan het hof een functie te gaan bekleden, veranderde ook langzaam de positie van meisjes binnen hun eigen familie. Tot dan toe was alle hoop gevestigd geweest op de jongens, die misschien door een mooie militaire loopbaan de familie hogerop zouden kunnen brengen. Dochters waren alleen interessant als er een goed huwelijk te sluiten was, maar dikwijls was het een groot probleem om aan voldoende geld voor de benodigde bruidsschat te komen. Veel meisjes zijn om die reden uiteindelijk in het klooster beland.

Nu kon ook een meisje door aan het hof te gaan dienen de kansen van de familie vergroten en de belangen van haar clan beschermen, want de competitie werd niet langer alleen met geweld gevoerd. De hovelingen die er in slaagden in de gunst bij de koning te komen, konden voor zichzelf en hun familie veel geld en winstgevende functies verwerven. Het was financieel van belang om hoog in de hiërarchie van het hof te staan, en een goede positie werd vooral dankzij sociale vaardigheden bereikt. Aan het hof was succes weggelegd voor de meest getalenteerde hoveling, ongeacht of deze nu een man of een vrouw was (Anderson 1990 II, 8).

Toen de eerste vrouwen aan het hof van de koning kwamen, kregen ze geen gewichtige functies. Hun taak bestond er slechts uit als versiering te dienen. Koning Frans I had een select groepje vrouwen dat hem altijd vergezelde op de jacht en met hem dineerde. De vrouwen moesten hem amuseren met vrolijke gesprekken en zich tooien in prachtige gewaden die hij speciaal voor hen liet maken (Knecht 1982, 192). Bij dit groepje hoorde ook Anne d'Heilly (1508-1580), die lange tijd zijn maîtresse was.

Omdat er nu meer vrouwen aan het hof verbleven en de hovelingen zich galanter moesten gaan gedragen, was de positie van de maîtresse veranderd. Ze werd gerespecteerd en met veel hoogachting

behandeld. Haar macht bleef echter in de zestiende eeuw beperkt tot de persoonlijke beïnvloeding van de koning. Hij was toen nog heel gemakkelijk door iedereen te benaderen en hij had bovendien verschillende adviseurs, die tegelijk ook goede vrienden van hem waren, waardoor de relatie tussen de maîtresse en de koning nog niet zo exclusief was als later in de achttiende eeuw toen de koning zich steeds meer van de hovelingen ging afzonderen (Knecht 1982, 92; Terrasse 1970, 225).

De macht van de maîtresse werd ook beperkt door haar vijanden die een sterke positie aan het hof konden bekleden. Zo was er een tijd lang een strijd tussen Anne d'Heilly, als maîtresse van de koning, en Diane de Poitiers (1499-1566), die maîtresse was van de kroonprins. Het hof was nu wel beschaafder geworden, maar het aantal intriges werd er niet minder om. Meer dan ooit was er een grote concurrentiestrijd om de gunst van de koning, want de adel werd hoe langer hoe meer van hem afhankelijk en het aantal plaatsen aan het hof was beperkt. Aan de andere kant was de koning nog steeds niet zo machtig dat hij geen angst hoefde te hebben voor samenzweringen.

De koning was kwetsbaar en zelfs zijn maîtresse was niet altijd te vertrouwen. Henriette d'Entragues (1583-1633), maîtresse van Hendrik IV, probeerde in een samenzwering met de Spaanse ambassadeur haar zoon, die een bastaardkind was van de koning, op de Franse troon te helpen. De koning wist bijtijds het komplot te ontrafelen en verbande de hele familie d'Entragues voor enige tijd van het hof (Seward 1976, 27).

Door de toenemende centralisatie van de macht en de groei van het hof kreeg de maîtresse een steeds vooraanstaander positie. Ze werd dankzij de vrijgevigheid van de koning heel rijk, en ze kon zich naar hartelust mengen in de vele intriges die aan het hof speelden. Soms is haar ook grote politieke macht toegedicht, maar die macht bleef dan wel geheel afhankelijk van de mate waarin de koning zich persoonlijk door haar liet beïnvloeden. Hij heeft zeker staatszaken met zijn maîtresse besproken, maar hij gaf haar geen formele politieke invloed, want aan een hof vol intriges moest hij uiteindelijk alle beslissingen zelf nemen (Terrasse 1970, 225).⁹

---

⁹ Over de omvang van de macht van de maîtresses in de zestiende eeuw wordt verschillend gedacht. Over Diane de Poitiers wordt bijvoorbeeld door sommigen beweerd dat zij het hele beleid van de koning heeft bepaald. Anderen vinden dat dit overdreven is en dat vooral Franse historici haar invloed hebben overschat om de koning niet de schuld te hoeven geven van een minder daadkrachtig be-

De verzwakking van de positie van de koningin

De invloed van de koning op de adel, het landsbestuur en de organisatie van het hof werd in veel opzichten vanaf de zestiende eeuw steeds groter; er was echter één terrein waarover hij bijna geen zeggenschap kreeg en dat was over de keuze van zijn huwelijkspartner.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden huwelijken door de adel beschouwd als een middel om verbintenissen met andere families aan te gaan om daarmee het bezit en de status van de eigen clan te vergroten (Campbell 1988, 57). Kinderen hadden over de vraag wie hun aanstaande levensgezel zou worden niets in te brengen. Men vond ook niet dat een huwelijk per definitie gelukkig hoefde te zijn. Zolang de echtgenoten samen hun sociale en representatieve verplichtingen vervulden, was het voor de buitenwereld van geen enkel belang of ze wel of niet van elkaar hielden en of ze wel of niet trouw aan elkaar waren (Elias 1983, 50). Ontrouw in het huwelijk kwam vaak voor, maar het was ook niet ongewoon als op de langere duur de echtgenoten, ondanks een aanvankelijke onverschilligheid, toch van elkaar gingen houden.

Bij het arrangeren van een koninklijk huwelijk was de inzet nog veel hoger dan bij de adel. Politieke en militaire overwegingen stonden voorop bij het kiezen van een toekomstige koningin. De diplomaten spanden zich tot het uiterste in om er zoveel mogelijk voordeel voor het land uit te slepen. Met het persoonlijk belang van de betrokkenen werd geen rekening gehouden.

Het huwelijk tussen Lodewijk XIII (1601-1643) en de Spaanse Anna van Oostenrijk kwam tot stand dankzij een wederzijds verdedigingsverdrag uit 1611, dat drie jaar later met hun bruiloft werd bezegeld. De beide koningskinderen waren toen veertien jaar oud.

---

stuur (Chaussinand-Nogaret 1990, 75; Erlanger 1955, 193; Britannica 1965 dl 7, 364). Ook over Anne d'Heilly lijken de meningen verdeeld. Chaussinand-Nogaret schrijft dat de koning na de dood van zijn moeder zich geheel door Anne liet beïnvloeden en dat ze 'als een koningin regeerde' (Chaussinand-Nogaret 1990, 38). Terwijl Terrasse schrijft dat Anne eigenlijk helemaal geen politieke invloed heeft gehad. Ze heeft altijd de standpunten van de koning aangehangen en was als 'een schaduw die hem volgde' (Terrasse 1970, 225-227). Bij het beschrijven van de positie van de maîtresse in de zestiende eeuw botsen de meningen als het gaat om de vraag in welke mate de koning zich in zijn politieke besluiten door zijn maîtresse liet beïnvloeden. Het gaat in dit onderzoek echter niet om de persoonlijkheid van de koning, maar om de plaats van de maîtresse binnen de figuratie van het hof. In dit licht bezien is haar positie in de zestiende en begin zeventiende eeuw nog zwak, omdat ze moet concurreren met mannelijke favorieten en andere hovelingen.

Meteen na het huwelijk moest Lodewijk onder druk van zijn moeder het bed met zijn jonge echtgenote delen. Het was in het belang van het koningshuis om zo snel mogelijk voor een troonopvolger te zorgen, want de koning had een zwakke gezondheid. Door de dwang die op hem werd uitgeoefend, werd de huwelijksnacht een mislukking en Lodewijk had voor de rest van zijn leven een afkeer van alles wat met seksualiteit te maken had (Seward 1976, 39).

Dit persoonlijke probleem groeide in 1619 uit tot een belangrijke politieke kwestie. Een afgezant van de paus liet weten dat de hemel om een erfgenaam voor de troon van Frankrijk vroeg en de Spaanse ambassadeur vond het falen van de koning een belediging voor de Spaanse eer.

Lodewijks biechtvader en enkele andere mensen uit zijn naaste omgeving gingen zich met de zaak bemoeien. Nadat ze vergeefs hadden geprobeerd hem met argumenten over te halen, werd hij uiteindelijk in tranen naar het bed van Anna gesleept (Seward 1976, 46). Maar ook deze aanpak bleef zonder resultaat. Pas negentien jaar later werd hun eerste kind geboren.

Ook Lodewijk XIV (1638-1715) huwde om politieke redenen met een Spaanse prinses. Na een 24 jaar durende oorlog tussen Frankrijk en Spanje werd ter ondersteuning van de onderhandelingen over het vredesverdrag besloten dat Lodewijk XIV zou trouwen met zijn Spaanse nicht Maria Theresa.

De ceremonie bij het overhandigen van de bruid stond geheel in het teken van de vredesovereenkomst die de nieuwe landsgrenzen bepaalde. Precies op de grens van Frankrijk en Spanje was een enorme tent opgezet waarin twee tapijten waren neergelegd. Tussen de tapijten was een ruimte van enkele centimeters opengelaten om de grens aan te geven. De Spaanse koning Philips IV mocht niet het Spaanse grondgebied verlaten en zijn zuster, de koningin-moeder van Frankrijk, moest aan de andere kant van de scheidslijn blijven. Voor het eerst sinds haar huwelijk, na vijfenveertig jaar, zag Anna haar broer weer terug. Ze stonden aan de rand van de twee tapijten en wisselden enkele beleefdheden uit. Toen werd de Spaanse prinses overhandigd aan haar tante (Geerke z.j., 55). Vanaf dat moment behoorde ze aan Frankrijk en het was de laatste keer dat zij haar vader en haar vaderland zag, want koninginnen moesten zoveel mogelijk hun buitenlandse herkomst vergeten.

Een koningin kwam altijd als vreemdelinge aan het hof en ze was daarom ook niet meteen geliefd. Vooral niet als ze uit een land kwam waar men regelmatig mee in oorlog was. Als ze arriveerde

kende ze de taal nauwelijks en wist ze niets van de gebruiken aan het hof. Levend temidden van de Franse hovelingen was dat een grote handicap. Maria Theresa, de vrouw van Lodewijk XIV, leerde nooit goed Frans spreken en achter haar rug om werd ze uitgelachen om haar accent.

De koningin kreeg bovendien ook niet altijd evenveel steun van haar nieuwe echtgenoot en dat maakte haar leven er niet gemakkelijker op. Anna van Oostenrijk (1601-1666) werd als veertienjarig meisje geheel aan haar lot overgelaten. Ze mocht een jaar na haar aankomst nog maar één van de Spaanse dames die haar naar Frankrijk had begeleid, bij zich houden; de anderen werden teruggezonden. De eerste minister wantrouwde haar zo, dat ze volledig buiten de politiek werd gehouden en ook haar echtgenoot wilde helemaal niets van haar weten (Gooch 1944, 12).

Jarenlang vreesde ze dat de Fransen haar weer terug naar Spanje zouden sturen omdat ze niet zwanger werd. De allerbelangrijkste taak van een koningin was om zoons te krijgen ten behoeve van het voortbestaan van het koningshuis. Ze hoefde over geen andere talenten te beschikken.

De koningin heeft altijd een bescheiden plaats aan het hof gehad. De centralisatie van de macht maakte haar positie nog zwakker. In de zestiende en begin zeventiende eeuw ging de koning met zijn hof nog vaak op reis. De koningin bleef dan achter in één van haar paleizen en bestuurdde geheel onafhankelijk haar eigen hofhouding. Toen echter in de loop van de zeventiende eeuw het hof steeds minder vaak werd verplaatst en uiteindelijk permanent gevestigd werd in het paleis van Versailles waren de twee hoven van de koning en de koningin voortaan bijeen (Elias 1983, 161). De koning kreeg steeds meer greep op het doen en laten van alle hovelingen (Elias 1987, 580) en hij kon nu ook op het hof van de koningin toezicht uitoefenen. Vanaf toen verloor ze de volledige zeggenschap over haar eigen hofhouding en werd haar vrijheid ernstig beknot.

De veranderende functie van de maitresse in de zeventiende eeuw

Toen Lodewijk XIV zich met zijn hof nauwelijks meer verplaatste, was het vanzelfsprekend geworden dat de koning en de koningin elkaar dagelijks zagen en bij veel meer activiteiten en ceremonies samen aanwezig waren. De plaats van de koninklijke maitresse had in deze nieuwe situatie bedreigd kunnen raken, maar het tegendeel

gebeurde. In de periode tussen 1660 en 1740 werd de positie van de maîtresse aan het hof alleen maar sterker.

In de zeventiende eeuw bleef het hof groeien. De koning werd rijker en kon meer hovelingen onderhouden waardoor hij zijn eigen positie veilig stelde. Hij had nu de middelen om van zijn gevaarlijkste tegenstanders, de leden van de hogere adel, te eisen dat ze vrijwel permanent aan het hof verbleven. Zo profiteerden ze van zijn gunsten, maar aan de andere kant waren ze ook hun onafhankelijkheid kwijt (Elias 1983, 181, 196).

De toeloop naar het hof was groot en leidde tot een enorme concurrentie om het behoud van een plaats in dienst van de koning. Temidden van dit gedrang moest de koning ervoor zorgen zijn autoriteit te bewaren. Hij moest zich voortdurend van iedere handeling rekenschap geven (Elias 1983, 137, 185). Alles wat hij deed en zei kon consequenties hebben. Elke blik en elk gebaar werd door de duizenden hovelingen nauwlettend in de gaten gehouden. Met wie sprak hij en wie gaf hij extra gunsten, wie negeerde hij en hoe vaak nodigde hij bepaalde mensen uit om bij hem aan tafel te zitten of mee te gaan op de jacht. Al deze zaken waren voor de hovelingen van groot belang.

In een deel van zijn memoires met de titel 'Overpeinzingen over het Vak van Koning', wijdt Lodewijk XIV een passage aan deze problematiek:

Men moet over zichzelf waken, zijn persoonlijke neigingen in bedwang houden en altijd op zijn hoede zijn voor zijn eigen aard. Het vak van koning is groots, nobel en plezierig als men zich maar opgewassen voelt tegen alles wat het van je verlangt; maar het is niet vrij van zorgen, vermoeienissen en beroering (Longnon 1933, 281).¹⁰

De koning had er behoefte aan af en toe aan de druk van het koningschap te ontsnappen. Hiertoe had hij bij de koningin, die officieel als de tweede persoon van het land naast hem stond, zijn toevlucht kunnen zoeken. Aan haar kleefden echter wat bezwaren, ongeacht of het huwelijk gelukkig was of niet.

De koning wilde vrijuit met iemand over het hofleven en over zijn zorgen kunnen spreken, maar omdat de koningin buitenlandse was en vrij geïsoleerd leefde, was ze niet zo bekend met alle edelen aan het hof en wist ze weinig van de intriges die daar speelden. Het was

---

¹⁰ Voor de leesbaarheid zijn de citaten uit het Frans en Engels door mij vertaald.

makkelijker om dergelijke zaken te bespreken met iemand die wel goed op de hoogte was.

Daarnaast moest degene met wie de koning zijn zorgen deelde volledig betrouwbaar zijn. De koningin had zelfstandig een plaats aan het hof waardoor ze zich onafhankelijk van de koning kon opstellen. Haar positie als koningin kon ze, zeker als er eenmaal kinderen waren, niet makkelijk verliezen. Ze kon zich daardoor wat meer permitteren tegenover de koning dan de andere hovelingen.¹¹

Een *maîtresse* bleek aan de behoeften van de koning veel beter tegemoet te komen. Ze kwam voort uit de hovelingen en wist goed wat er onder hen speelde. Bovendien had ze haar positie volledig aan de koning te danken, zodat ze er wel voor op zou passen om door verraad bij hem uit de gunst te raken. Het was een door de koning veel toegepaste tactiek om juist de mensen die volledig van hem afhankelijk waren een grotere vertrouwenspositie te geven (Elias 1983, 120). Hun totale afhankelijkheid bleek het duidelijkst op het moment dat een koning overleed. De vertrouwelingen konden dan meteen hun koffers pakken en ze mochten blij zijn als ze niet door de nieuwe koning werden opgesloten.

Een ander argument voor de koning om zijn heil te zoeken bij een *maîtresse* was dat ze altijd beschikbaar voor hem was en alleen al voor het behoud van haar positie zoveel mogelijk aan zijn verlangens tegemoet wilde komen. Ook seksueel was een *maîtresse* veel toegeeflijker. De koningin kon eisen gaan stellen, zoals koningin Maria Leczinska (1703-1768), die in het begin van haar huwelijk Lodewijk XV op alle belangrijke heiligendagen de toegang tot haar bed ontzegde. Door de jaren heen werd het aantal heiligen waarvoor Lodewijk moest wijken steeds groter, tot er één bijgehaald werd die zo onbelangrijk was, dat haast niemand hem kende en Lodewijk in zijn woede aankondigde dat hij nooit meer bij haar zou slapen (Levron 1963, 22).

Het was overigens niet alleen ter compensatie van zijn seksuele

---

¹¹ Er zijn koninginnen die zich in het verleden tegen de politiek van de koning hebben gericht. Marie de Medici (1573-1642) kwam als koningin-moeder met een legertje in opstand tegen haar zoon, Lodewijk XIII, omdat ze niet werd toegelaten als lid van de ministerraad. En Koningin Anna van Oostenrijk (1601-1666) werd er ernstig van verdacht in de oorlog met Spanje als spionne te hebben gediend. Vanuit een klooster schreef Anna brieven naar haar broer, die met zijn Spaanse leger in Nederland vocht. Het is niet zeker of ze geheime militaire informatie aan hem heeft doorgegeven. In elk geval was ieder contact met haar familie verboden en de brieven werden dan ook met speciale koeriers uit het klooster gesmokkeld (Dulong 1980).

verlangens dat hij een maîtresse nam, want daarvoor had hij voldoende alternatieven. De kamerheer bracht hem regelmatig meisjes van eenvoudige afkomst waar verder geen consequenties aan verbonden waren (Mitford 1990, 138). De koning verlangde een toevluchtsoord om af en toe te ontsnappen aan de druk van het hof. Madame de Maintenon (1635-1719) vertelde later:

Als de Koning terugkeert van het jagen komt hij naar mijn kamer, de deur wordt gesloten en niemand wordt binnengelaten. Nu ben ik alleen met hem. Ik moet luisteren naar zijn zorgen, als hij daar last van heeft naar zijn melancholie, zijn grootspraak. Soms heeft hij een huilbui, die hij niet kan bedwingen, of hij is ziek. (Geciteerd in Haldane 1970, 165).

Madame de Pompadour (1721-1764) zorgde dat er verschillende kleine huisjes in de omgeving van het zomerpaleis, Fontainebleau, tot hun beschikking stonden. De koning deed voor het hof alsof hij uit jagen ging, maar in werkelijkheid bracht hij de hele dag alleen met haar door en kookte hij samen met haar zijn eigen eten (Mitford 1990, 126). Dergelijke genoegens waren alleen mogelijk met een maîtresse die zich voortdurend inspande om het hem naar zijn zin te maken. De koning vond ook dat hij daar recht op had als hoofd van het land. Lodewijk XIV rechtvaardigde zijn plezier als volgt:

Als men de Staat voor ogen heeft, werkt men voor zichzelf. Het welzijn van de één, leidt tot de glorie van de ander. Als de eerstgenoemde gelukkig, succesvol en machtig is, is hij die daar de oorzaak van is glorieus, en als gevolg daarvan heeft hij een groter recht dan zijn onderdanen om van alles wat plezierig is in dit leven te genieten (Longnon 1933, 281).

De verhouding tussen de maîtresse en de koningin

In de ontwikkeling naar de absolute macht van de koning kreeg de koningin niet alleen steeds minder zeggenschap over haar eigen hofhouding, ook haar politieke invloed werd beperkt.¹² Koningin Anna hoopte in 1640 nog dat ze in de ministerraad zou worden

---

¹² Tot ongeveer 1350 kregen koninginnen een eigen kroning in Reims, zoals ook alle koningen dat kregen. Jeanne de Bourbon (1338-1378) was de laatste gekroonde koningin. Opvolging in de vrouwelijke lijn was daarna niet meer mogelijk (Anderson 1990 I, 336). De laatste koningin die naast de koning een politieke rol van betekenis had, is Catherine de Medici (1519-1589) (Pernoud 1986, 53).

opgenomen als beloning voor het krijgen van twee zoons (Gooch 1944, 12). Dat gebeurde echter niet en de volgende koninginnen, Maria Theresa en Maria Leczinska, rekenden daar zelfs al niet meer op.

Alleen binnen de kerk vonden de koninginnen nog wat ruimte. Maria Leczinska besteedde het grootste deel van de dag aan geloofszaken. Haar enige uitjes waren liefdadigheidsconcerten en bezoeken aan het klooster. Door deze bezigheden had ze weinig contact met de grote kring van modieuze hovelingen, die haar achterlijk en saai vonden (Mitford 1990, 34).

De koning deed er niets aan het beeld van de kleurloze koningin te veranderen. Voor een deel heeft hij dat, door haar in haar vrijheid te beperken, zelf in de hand gewerkt en waarschijnlijk kwam het hem helemaal niet slecht uit. Hij streefde ernaar ten opzichte van iedereen afstand te bewaren. Lodewijk XIV verklaarde dit als volgt in zijn memoires:

Om over anderen te heersen, moet men zich boven hen verheffen; en na gehoord te hebben wat er overal speelt, moet men een oordeel vellen zonder bevooroordeeld te zijn en er altijd aan denken dat men niets beveelt noch uitvoert dat onwaardig zou zijn voor zichzelf, zijn karakter, of de grandeur van de staat (Longnon 1933, 81).

De koning zag het als een morele verplichting om zich boven alle mensen aan het hof te plaatsen, inclusief de koningin. Daarvoor moest zij dan wel een stapje terug doen. Maar wat aan de ene kant was uit te leggen als een eerzaam streven naar onpartijdigheid, was aan de andere kant een belangrijke tactiek van de koning om zijn macht zeker te stellen.

De inperking van de koningin was een manier om te voorkomen dat de koning zijn onpartijdigheid zou verliezen. Een trotse, modieuze koningin kon veel succes hebben aan het hof.¹³ Ze zou zich daarvoor onafhankelijker en fierder kunnen gaan opstellen. Bij een openlijk meningsverschil tussen haar en de koning zouden ze tegenover elkaar komen te staan en het hof zou partij moeten kiezen. De

---

¹³ De laatste koningin voor de Franse Revolutie, Marie Antoinette, deed er alles aan om voorop te lopen in de groep van modieuze hovelingen. Haar macht werd door haar echtgenoot niet ingeperkt. In geschiedenisboeken komt ze er over het algemeen slecht vanaf: 'Marie-Antoinette (1755-1793) was beautiful, elegant, and more intelligent than her husband, but her reputation for extravagance and her reactionary political intrigues (she favored war in 1792) were to help destroy the monarchy' (Kagan 1991, 673).

koning zou vanaf dat moment zijn neutraliteit verliezen en verstrikt raken in een ordinaire hofruzie.

Het was dus voor het handhaven van zijn macht belangrijk dat hij en de koningin nooit rechtstreeks en openlijk met elkaar in een twist geraakten. Om dit probleem te voorkomen, kon een maîtresse een goede oplossing bieden.

Een koninklijke maîtresse ontnam de koningin nog wat meer van haar status. Ze werd als vrouw vernederd en ze had niet als enige een intiem contact met de koning. Ze verloor daarmee haar unieke positie en voor de hovelingen was er nu een minstens zo gelijkwaardig alternatief om partij voor te kiezen. De koningin moest haar tweede plaats delen met een ander.

Bij ruzies met de familie werd de koning afgeschermd door zijn maîtresse. Zelfs de koningin moest soms haar toevlucht zoeken bij de maîtresse om iets van haar man gedaan te krijgen. Zo was Lodewijk XIV eens ontevreden over een Spaans kamermeisje in de hofhouding van Maria Theresa en wilde haar ontslaan. De koningin kon op dat moment niets anders meer dan door tussenkomst van de maîtresse om zijn gratie vragen. Die werd toen ook verleend (Carré 1938, 75).

Alhoewel de koning er niets aan deed om zijn echtgenote een verheven plaats aan het hof te geven, zorgde hij er aan de andere kant wel altijd voor haar met de meeste hoogachting te behandelen. Hij was in haar bijzijn zeer nauwgezet in het toepassen van de etiquette.

Voor de koningin was dit geen echte troost. De etiquette legde een zware druk op haar. Als ze jaloers was, mocht ze daar niets van laten merken. Ze moest haar concurrente altijd met respect behandelen en er was geen mogelijkheid om duidelijk te maken dat de situatie haar niet beviel. Het enige wat ze doen kon, was steun zoeken in haar eigen vriendenkring, want geen enkele koningin heeft de aanwezigheid van de maîtresse zonder moeite kunnen aanvaarden.¹⁴

De koning vroeg veel geduld en veel beheersing van zijn vrouwen. Soms reed hij in zijn koets met rechts naast zich de koningin, links de maîtresse-en-titre en tegenover zich de vorige maîtresse die hij weigerde te laten gaan. Deze gang van zaken leidde tot grote

---

¹⁴ De hofhouding van de koningin bestond voor een deel uit mensen die ze ook tot haar vrienden rekende. Het was voor haar echter niet mogelijk om zelf een minnaar te nemen, want hiermee zou de legitimiteit van het kind dat de koning zou moeten opvolgen in twijfel worden getrokken.

onderlinge spanningen en doet denken aan het koningsmechanisme zoals door Norbert Elias is omschreven. Hij definieert het als een situatie waarin twee interdependente groepen elkaar wederzijds in bedwang proberen te houden en waarbij de koning er voor moet zorgen boven de partijen te blijven staan om zijn macht te behouden (Elias 1987, 553). Hij geeft als voorbeeld hoe de absolute macht van de Franse koning gebaseerd was op de verdeeldheid tussen de adel en de burgerij (Elias 1983, 167). Uit het onderzoek naar de positie van de koningin en de maîtresse-en-titre blijkt dat ook op kleinere schaal het koningsmechanisme werd toegepast. De koningin werd in haar macht beperkt en de kansen voor andere vrouwen aan het hof werden vergroot. Door de onderlinge spanningen hielden ze elkaar in bedwang en hoefde de koning alleen op te passen niet de één meer macht te geven dan de ander.

De koning met absolute macht had dus naast persoonlijke, ook politieke voordelen om openlijk een maîtresse aan het hof te hebben. Met dit doel voor ogen zou het waarschijnlijk al voldoende zijn geweest wanneer hij de maîtresse een even teruggetrokken rol liet spelen als de koningin, maar onder Lodewijk XIV ontwikkelde de hofcultuur zich zo dat hij gedwongen werd zijn maîtresses een vooraanstaande plaats te geven.

Het openbare liefdesleven van de koning

De eerste buitenechtelijke liefdesaffaire van Lodewijk XIV begon als een geheime verhouding met Louise de La Vallière (1644-1710). Het bleek echter ondoenlijk om de romance verborgen te houden, omdat de koning bijna voortdurend in het openbaar leefde. Al vanaf het begin was zijn moeder op de hoogte van zijn affaire en ze vermaande hem dat hij ernstig tekortschoot in zijn plichten jegens God en de koningin en dat hij zijn jonge vrouw moest ontzien omdat ze zwanger was (Carré 1938, 50).

Over het algemeen werden buitenechtelijke verhoudingen bij mannen niet erg streng veroordeeld. Aan het hof werd er geen schande van gesproken. Alleen hovelingen die zich sterk met de kerk verbonden voelden, waaronder de koningin en de koningin-moeder, waren erop tegen. Maar de koning liet zich door zijn moeder er niet van weerhouden om zijn relatie met Louise voort te zetten, al was hij in het begin wel voorzichtig om hier niet al te veel mee te provoceren. Louise was hofdame bij zijn schoonzuster en hij kon haar geregeld

bezoeken zonder dat dit veel opzien baarde. Heel geleidelijk, gedurende een periode van zes jaar, gaf hij Louise een steeds voornamere plaats in het hofleven tot ze uiteindelijk zijn eerste officieel verklaarde koninklijke maîtresse werd.¹⁵

In december 1663 baarde Louise onder de grootste geheimhouding een zoon. Al tijdens haar zwangerschap had ze het hof verlaten om in een appartement vlakbij het koninklijk paleis te gaan wonen. De koning had opdracht gegeven aan minister Colbert de baby meteen na de geboorte veilig weg te voeren en er voor te zorgen dat de herkomst van het kind onbekend zou blijven. Geruchten verspreidden zich echter snel. Men fluisterde dat de dokter midden in de nacht geblinddoekt naar een geheime plaats was gebracht en dat hij een gemaskerde dame had moeten helpen bevallen. En men wist ook dat Louise al vier dagen niemand meer had ontvangen. Toen ze voor het eerst weer naar de kerk ging merkte men op hoe bleek en veranderd ze was en niemand twijfelde eraan dat zij een kind van de koning had gebaard (Carré 1938, 85-87).

Een half jaar later, in de zomer van 1664, nam Lodewijk XIV een belangrijke stap om de positie van Louise aan het hof te verbeteren. Hij organiseerde voor haar een groot feest. Dit werd het nog lang geroemde *Plaisirs de l'île enchanté*, een festijn dat acht dagen duurde met kleurrijke spektakels, optochten, wedstrijden, vuurwerk en overvloedige banketten.

Na het feest was de positie van Louise aanzienlijk versterkt. Ze werd steeds meer in het openbaar met de koning gezien. Ze gingen samen jagen en wandelen en probeerden niet langer hun verhouding te verbergen (Carré 1938, 100). Louise was nu bijna geaccepteerd. Voor het hof was ze al maanden de maîtresse-en-titre, maar voor de familie duurde het wat langer voor men haar aanwezigheid aanvaardde en Lodewijk wachtte tot na de dood van zijn moeder om de positie van de maîtresse volledig te bevestigen. In mei 1667 werd Louise benoemd tot hertogin en haar dochter werd als kind van de

---

¹⁵ Hier wordt weinig aandacht besteed aan de rol van de kerk met betrekking tot de koninklijke maîtresses omdat dit onderdeel van het onderzoek nog niet is afgerond. De biechtvader wist dikwijls niet hoe hij zich moest opstellen ten opzichte van de koning en de maîtresse. De kerkelijken aan hof verwachtten van hem dat hij de koning geen absolutie zou geven. Aan de andere kant moest de biechtvader rekening houden met de dikwijls gespannen verhouding tussen de paus en de koning. Een algeheel verbod op het hebben van een maîtresse zou grote politieke consequenties kunnen hebben. Bovendien vreesde hij voor zijn eigen positie, omdat hij door de koning zelf was benoemd.

koning erkend (Mitford 1968, 25).¹⁶ De eerste *maîtresse-en-titre* is door de koning heel geleidelijk geïntroduceerd. Hij deed dit vooral om zijn familie niet te kwetsen. Hierna was een dergelijke voorzichtigheid niet meer nodig en alle volgende *maîtresses* konden vrij gemakkelijk hun plaats innemen. Er bleef aan het begin van iedere affaire soms nog wel een element van geheimhouding, al was het maar omdat de koning nog wilde beslissen of een vrouw een tijdelijke liefde zou zijn of werkelijk de capaciteiten had om *maîtresse-en-titre* te worden. Toch bleef in beide gevallen de verhouding niet lang verborgen, want het paste de koning niet iets in het geheim te moeten doen. Heel zijn leven speelde zich af in de openbaarheid.

Alle dagen waren rond een strak stramien opgebouwd en volledig gevuld met activiteiten waarbij de koning voortdurend omringd was door tientallen mensen. Hij kon er niet gemakkelijk even tussenuit knijpen. Overal door de gebouwen en over het terrein liepen de hovelingen die hem direct herkenden als hij iemand zou gaan bezoeken. Het ontbreken van een *privé*-leven voor de koning hield verband met de manier waarop hij het land regeerde. Zolang het over een beperkt gebied ging, was het nog te overzien. Het rijk waarover Lodewijk XIV heerste was in de loop der tijd veel groter en complexer geworden, maar nog steeds regeerde hij vanuit de oude traditie. Hij wilde alleenheersen en hij dulde zelfs geen eerste minister naast zich. Het hof was zijn huishouden en Frankrijk was zijn land. Hij was het hoofd van alles, en ieder aspect van zijn leven was verbonden met zijn koningschap. Hij maakte geen onderscheid tussen zijn persoonlijke belangen en die van de staat, want voor hem waren die niet van elkaar los te denken. Alles wat hij deed was gericht op het behoud van zijn heerschappij en zijn reputatie als koning (Elias 1983, 137).

Toen Louise de La Vallière na jaren erkend werd als de officiële *maîtresse*, bleek ze niet goed bestand te zijn tegen de druk van de openbaarheid. Ze hield er niet van als mensen met afgunst of bewondering naar haar keken. Hierdoor was ze ongeschikt om de koninklijke *maîtresse* te zijn. De koning verlegde daarop zijn interesse naar Madame de Montespan (1641-1707). Zij stond bekend als één van de levendigste en mooiste dames aan het hof. Madame de

---

¹⁶ Louise kreeg in 1663 en in 1665 een zoon. Beiden stierven voordat ze twee jaar oud waren. In 1666 kreeg ze de dochter die door Lodewijk XIV werd erkend en een jaar later kwam er nog een zoon die eveneens werd erkend.

Montespan had er geen enkele moeite mee om voortdurend in de publieke belangstelling te staan en zij wist jarenlang haar rol als maitresse met volle overtuiging te vervullen (Carré 1938, 116).

De dwang van de etiquette en de plaats van de koninklijke maitresse

De etiquette was een centraal onderdeel van het hofleven. Ze werd door de koning gebruikt als middel om de hovelingen op een afstand te houden en om hun doen en laten te controleren zodat hij niet plotseling geconfronteerd zou worden met onvoorspelbaar gedrag (Elias 1983, 131). De regels waren gebaseerd op het gegeven dat er ongelijke rangen waren en dat iedere rang zijn eigen voorrechten had ten opzichte van de andere. De hovelingen waren voortdurend met hun status gepreoccupeerd en alles wat met de etiquette te maken had werd tot onderdeel van hun concurrentiestrijd gemaakt (Elias 1983, 88).

Het bereiken van een zekere status was voor de edelen een essentieel aspect van het dagelijks bestaan. 'Stijgen of dalen in de hiërarchie van het hof was voor hen even belangrijk als winst of verlies voor een zakenman' (Elias 1983, 94).

In de zeventiende eeuw werd de etiquette steeds verder ontwikkeld. Aan het begin van de eeuw ging koning Hendrik IV (1553-1610) nog als militair met zijn leger op reis waardoor er weinig gelegenheid was om nauwgezet de etiquette na te leven. Naarmate de macht van de koning groter werd, het aantal hovelingen groeide en de koning steeds meer aan het hof verbleef in plaats van op het slagveld, werden de regels steeds verder verscherpt en uitgebreid. Voor nieuwelingen en mensen die hogerop wilden komen, werden boeken geschreven die als handleiding dienden, zoals *Nouveau traité de la civilité qui se pratique en France parmi les honnêtes gens*. Dit boek, geschreven door Antoine de Courtin, werd in de zeventiende en achttiende eeuw vele malen vertaald en herdrukt.

Er waren honderden regels waar men aan moest denken om de etiquette juist toe te kunnen passen. Alleen al voor het lopen golden uitvoerige voorschriften:

Als we met een achtenswaardig persoon in een kamer of een gang lopen, moeten we hem altijd de bovenhand geven: in een kamer is de bovenhand in de richting van het bed en als er geen bed is dan richten we ons op de deur. Als we in een gang lopen, moeten we ons zelf altijd plaatsen aan zijn

linkerhand en let er op (zonder te overdrijven of te klungelen) dat zo te houden als hij zich omdraait. Als er drie mensen samen lopen, is de ereplaats in het midden, en die behoort aan de belangrijkste persoon in het gezelschap toe; de rechterkant is de tweede positie; en de linkerkant de laagste... (de Courtin 1685, 116).

Het was natuurlijk ook mogelijk dat drie mensen van dezelfde rang samen gingen wandelen. In dat geval moesten ze om de beurt, na het keren, in het midden lopen. Zo waren er voor alle denkbare combinaties van rangen, regels opgesteld en niet alleen maar met betrekking tot het wandelen. Er waren ook regels voor zitten, eten, aankloppen, binnenkomen, spreken, kleden, buigen, reizen, enzovoorts.

Louise de La Vallière was van een onbeduidende adellijke familie en voordat ze maîtresse van de koning werd nam ze een lage rang in aan het hof. Na het bekend worden van de intimiteit tussen haar en de koning steeg ze in aanzien, maar dat leverde wel problemen op. De verhouding was een publiek geheim. Iedereen wist er van, maar men moest discreet zijn en men hoorde daar niet over te spreken. Dit maakte het lastig voor de hovelingen, omdat ze niet wisten hoe ze zich tegen Louise moesten gedragen. Haar rang was laag en ook materieel was haar positie niet opvallend. Van de koning had ze een paar diamanten oorbellen gekregen, maar verder bezat ze niets bijzonders en ook haar huisvesting paste niet bij iemand die een bijzondere positie bekleedde. Toch was ze de favoriete van de koning en daardoor ook weer heel hoog.

Na haar eerste zwangerschap leidde ze een teruggetrokken leven en er waren maar heel weinig vrouwen van het hof die haar thuis bezochten. Eén hofdame kwam wel regelmatig, maar die had zelf een twijfelachtige reputatie (Carré 1938, 90). Ook van de hoffeesten bleef Louise weg. Mettertijd werd het duidelijk dat een maîtresse die niet openlijk erkend werd, een dubbelzinnige positie bekleedde tussen de hovelingen waar juist alles om positie en rang draaide tot in ieder detail.

De koning besloot toen om het grote feest te organiseren ter ere van Louise. Hiermee werd de hovelingen duidelijk gemaakt welke positie zij bekleedde. Dit had resultaat, want na een week van festiviteiten kwamen de hofdames allemaal naar haar toe en sindsdien werd ze niet meer gemeden (Carré 1938, 100). Door haar de officiële status van maîtresse-en-titre te geven kon de koning de dubbelzinnigheid rond Louise wegnemen en konden de hovelingen weer met haar omgaan volgens de voorgeschreven etiquette.

De koning maakt de maîtresse 'legaal'

Er is in de vijftiende en zestiende eeuw veel onzekerheid geweest over de mate waarin de koning zich door zijn maîtresse liet beïnvloeden. Dergelijke twijfels droegen niet bij aan het gezag van de koning. Lodewijk XIV was zich ervan bewust dat hij zijn hovelingen niet de indruk mocht geven dat hij in de ban was van één favoriet. In zijn memoires waarschuwde hij dat een koning zijn vertrouwen onder verschillende mensen moet verdelen, zodat hij laat zien dat:

hij hen werkelijk zelf regeert in plaats van zij hem, want mensen denken altijd meteen dat een favoriet zich meester heeft gemaakt van de geest van de koning, vooral als hij zich duidelijk van de anderen heeft onderscheiden (Longnon 1933, 246).

De term favoriet werd gebruikt voor zowel de mannelijke ministers en vertrouwelingen, als voor de maîtresses. Aan de maîtresses heeft Lodewijk XIV in zijn memoires uit 1667 een aparte passage gewijd.¹⁷ Hij verkeerde toen in een overgangsfase van zijn eerste naar zijn tweede maîtresse:

Ik zal u ten eerste zeggen dat, daar de prins altijd een volmaakt voorbeeld van deugdzaamheid zou moeten zijn, het goed zou zijn als hij zichzelf volledig vrijwaarde van de zwakheden die normaal zijn bij alle andere mensen, vooral omdat hij zeker weet dat ze niet verborgen zullen blijven. Als het er evenwel toch van komt dat we ondanks ons zelf vervallen in een ontsporing, is het om de consequenties te beperken nodig om tenminste twee voorzorgsmaatregelen in acht te nemen die ik altijd heb toegepast en die me goed zijn bevallen. Ten eerste, dat de tijd die we aan onze liefde geven nooit de overhand krijgt op ons werk, want ons eerste doel moet altijd het behoud van onze glorie en onze autoriteit zijn, hetgeen men absoluut niet anders kan bewaren dan door een niet aflatende arbeid. Want, welke hartstochten we ook mochten hebben, we moeten onze passie in de hand houden en bedenken dat zodra het volk ons minder vertrouwt, ook de persoon waarvoor we ons hebben laten gaan, ons minder zal hoogachten. Maar de tweede maatregel, die de delicaatste en de moeilijkste is om toe te passen, is dat al verliezen we ons hart, we toch meester moeten blijven van onze geest, zodat we de tederheid van de minnaar zullen scheiden van de besluiten van de vorst; en dat de schoonheid die ons plezier doet nooit de

---

¹⁷ Deze passage heeft Lodewijk XIV geschreven met de bedoeling die op te nemen in zijn memoires, maar uiteindelijk is ze door hem weggelaten. Later is ze teruggevonden in een eerdere, onvoltooide versie. De memoires waren in de eerste plaats gericht aan zijn zoon, zodat hij er van zou kunnen leren als hij zelf later koning werd.

vrijheid krijgt met ons te spreken over ons werk, noch over de mensen die ons daarbij helpen (Longnon 1933, 257).

Dat de hovelingen zich weleens met zorg afvroegen in welke mate de koning zich door zijn minnares liet beïnvloeden, had te maken met de tegenstelling die toen heerste tussen de gereserveerde omgangsvormen aan het hof en de emotionele buitenechtelijke liefdes die velen er op na hielden.

De koning legde de hovelingen een grote zelfbeheersing op. Hij duldde geen treurende of ruziënde mensen in zijn omgeving want in een groep die zo dicht op elkaar moest leven was dat hinderlijk. Zelfbeheersing werd een noodzakelijke eigenschap voor alle hovelingen. Omdat ze bijna onafgebroken, dag en nacht, samen onder één dak leefden kon elke onbezonnen uitspraak over een lange periode verstrekkende gevolgen hebben. In de voortdurende strijd om een hogere rang moest men altijd heel voorzichtig zijn. Alles wat gezegd werd, kon later weer tegen iemand gebruikt worden. De hovelingen namen dan ook bij al hun contacten een gereserveerde houding aan (Elias 1983, 110).

Ook rond het huwelijk, dat dikwijls gearrangeerd was, was weinig ruimte voor emoties. De belangrijkste plaats om gevoelens te uiten was in een relatie buiten het huwelijk om. Het werd onder de adel een geliefde tijdsbesteding om zich te verliezen in uiteenlopende liefdesaffaires (Mitford 1990, 78).

De *maitresse-en-titre* was daarom in de ogen van de hovelingen heel goed in staat om als minnares het hoofd van de koning op hol te brengen. De koning was zich hiervan bewust en wilde ten behoeve van zijn imago zoveel mogelijk twijfels hierover wegnemen. Door de *maitresse* in een officieel kader te plaatsen, haar tot de hoogste adelstand te bevorderen en haar kinderen te erkennen, verminderde hij de sfeer van geheimzinnigheid en hartstochtelijkheid die rond een buitenechtelijke relatie hing. Zijn verhouding met haar ging op den duur meer lijken op een huwelijk dan op een liefdesaffaire. Zo ontnam hij de hovelingen het denkbeeld dat hij zijn zelfbeheersing was kwijtgeraakt.

De *maitresse* kreeg een vaste plaats aan het hof. Haar verhouding met de koning was volledig openbaar. Ook als ze uit de gratie dreigde te raken, waren alle hovelingen op de hoogte. Men ging dan speculeren over een opvolger en dikwijls probeerde men eigen kandidates naar voren te schuiven (Carré 1938, 125). Het bestaan van de *maitresse* was niet langer gebaseerd op een toevallige verliefdheid

van de koning, het was een belangrijke functie aan het hof geworden.

Conclusie

De ontwikkeling van de functie van de koninklijke maîtresse hangt samen met de groei van het hof en de verschillende maatregelen die de koning moest nemen om zijn gezag temidden van de grote groep hovelingen te handhaven. Allereerst werd de macht van de koningin ingeperkt, zodat ze niet langer in staat was om het gezag van de koning aan te tasten. Door haar buiten de politiek te houden, haar hofhouding te controleren en door openlijk met een maîtresse aan het hof te verschijnen, kon hij problemen met een eventueel vijandige koningin vermijden. De koning maakte gebruik van de spanning tussen de koningin en de maîtresse waardoor hij ook aan zijn eigen hof het principe van het koningsmechanisme toepaste.

De hovelingen hield hij in het gareel door ze te onderwerpen aan een omvangrijk en stringent toegepaste etiquette. Maar om de regels zonder uitzondering goed na te kunnen leven moest iedereen zijn of haar eigen plaats in de hiërarchie van het hof kennen. Hovelingen met een dubbelzinnige status brachten verwarring en ongemak te weeg. De koning was daarom gedwongen zijn maîtresse een officiële plaats aan het hof te geven. Hij moest er bovendien voor waken dat niemand hem ervan kon verdenken dat hij geheel in de ban was geraakt van zijn geliefde. Door alle geheimzinnigheid weg te nemen en aan zijn verhouding een legaal tintje te geven kon hij bewijzen dat hij zichzelf nog geheel in de hand had.

De macht van de maîtresse bleef altijd afhankelijk van de positie van de koning. Een koning zoals Hendrik IV, die voor iedereen makkelijk toegankelijk was, had maîtresses die wel een persoonlijke invloed op hem uitoefenden, maar nog niet op alle hovelingen. Pas toen het hof zo groot was geworden dat de koning zich boven zijn hovelingen moest plaatsen om zijn gezag te bewaren, kon de maîtresse haar positie versterken door als intermediair op te treden. Ze kon door haar exclusieve relatie met de koning grote invloed uitoefenen op het hofleven, maar tegelijkertijd waren de mogelijkheden om zich tegen de koning te keren en haar eigen kinderen op de troon te plaatsen, verdwenen. Haar macht was hierdoor geheel in dienst van de koning komen te staan.

De maîtresse kreeg aan het hof een vooraanstaande positie, die in

de loop van de achttiende eeuw nog verder werd versterkt. Door de enorme omvang van het hof was de koning niet langer in staat om alles zelf te overzien. Steeds meer taken werden gedelegeerd naar mensen in andere functies. Ook de *maîtresse* kreeg, zij het informeel, steeds meer taken toebedeeld.¹⁸ In eerste instantie bekleedde ze nog een representatieve functie, maar later hield ze zich bezig met de selectie van hovelingen aan wie gunsten door de koning konden worden verleend, met het bijhouden van de politierapporten over het gedrag van hovelingen buiten het hof en met het verstrekken van opdrachten aan kunstenaars en architecten.

Madame de Pompadour wist zich zo onmisbaar te maken, dat toen ze helemaal geen seksuele relatie meer had met de koning zij toch officieel de koninklijke *maîtresse* bleef (Levron 1963, 84). Haar positie aan het door de etiquette gedomineerde hof in Versailles was in bijna alle opzichten veranderd in vergelijking met die van de eerste *maîtresses* die zich omringd zagen door vechtlustige ridders.

De functie van *maîtresse* is altijd beladen geweest met morele opvattingen over goed en kwaad, trouw en ontrouw. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw werd een buitenechtelijke relatie als een persoonlijke zwakte en ondeugd beschouwd. Door het algemeen geaccepteerde denkbeeld dat de koning door een goddelijk recht op de troon was geplaatst, was zijn positie ten opzichte van de adel, de kerk en de burgers echter zodanig dat hij zich bepaalde zwaktes kon veroorloven en zijn *maîtresse* als een respectabele dame aan het hof kon houden.

Dit is ook de belangrijkste reden voor het grote verschil, zoals in de inleiding werd beschreven, tussen de positie van de Franse *maîtresse-en-titre* uit de zeventiende en achttiende eeuw en de *maîtresse* van de hedendaagse hoogwaardigheidsbekleders, zoals de leden van het Engelse koningshuis en Amerikaanse presidenten. Commentatoren wijzen weleens op de verloedering van het politieke klimaat, de sensatiezucht van de pers en de onnozelheid van de burgers die zich door schandaaltjes laten afleiden van werkelijk belangrijke politieke kwesties. Maar ook in dit geval kan de positie van de *maîtresse* bekeken worden in samenhang met de positie van het staatshoofd. Evenals de zeventiende-eeuwse Franse koning vervult de Amerikaanse president een haast mythische rol.

---

¹⁸ De *maîtresse* heeft grote invloed gehad op het hofamusement. Haar rol in de ontwikkeling van de concurrentie tussen de salons van de burgerij en het hof is hierbij van belang. Dit aspect wordt nog verder onderzocht.

Het verschil tussen hem en de Franse koning is, dat hij in de verkiezingen zijn gezag zelf moet bewijzen en dat de burgers gebruik willen maken van hun macht om een president te kiezen die over meer dan gewone kwaliteiten beschikt. Om hem de geur van heiligheid te kunnen geven die nu eenmaal bij de functie hoort, eist men een haast onberispelijke levenswandel. Een presidentskandidaat kan zich daarom nauwelijks een 'persoonlijke zwakte', zoals bijvoorbeeld een minnares, veroorloven.

Vanuit dit perspectief lijkt de bemoeienis van de burgers met het privéleven van de president voort te komen uit de politieke machtsconstellatie in de Verenigde Staten en niet alleen uit sensatiezucht of een geborneerde morele verontwaardiging. Schandalen en andere opwinding rond het privéleven van machthebbers hoeven niet direct als irrelevant te worden weggewimpeld. Ze maken deel uit van het politieke leven en kunnen daarom inzicht bieden in de werking van een politiek systeem.

Literatuur

- Anderson, Bonnie S. & Judith P. Zinsser (1990) *A History of their own - women in Europe from prehistory to the present, vol. I + II*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Briggs, Robin (1977) *Early Modern France 1560-1715*. Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, Peter R. (1988) *The Ancien Régime in France*. London: Basil Blackwell.
- Carré, H. (1938) *Mlle de La Vallière. De la cour de Louis XIV aux Grandes Carmelites, 1644-1710*. Paris: Hachette.
- Carré, H. (1939) *Mme de Montespan - grandeur et décadence d'une favorite, 1640-1707*. Paris: Hachette.
- Castries, Duc de (1986) *La du Barry*. Paris: Albin Michel.
- Chaussinand-Nogaret, Guy (1990) *La Vie Quotidienne des Femmes du Roi*. Paris: Hachette.
- Cloulas, Ivan (1983) *La vie quotidienne dans les châteaux de la Loire au temps de la Renaissance*. Paris: Hachette.
- Courtin, Antoine de (1685) *The rules of civility*.
- Dulong, Claude (1980) *Anne d'Autriche: mère de Louis XIV*. Paris
- Elias, Norbert (1969) *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Darmstadt: Hermann Luchterhand.
- Elias, Norbert (1983) *The Court Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elias, Norbert (1987) *Het Civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Het Spectrum.

- Erlanger, Philippe (1970) *The Age of Courts and Kings: Manners and Morals, 1558-1717*. New York: Harper Row.
- Geerke, H.P. (z.j) *Aan het hof van Lodewijk XIV*.z.p.
- Gooch, George Peabody (1944) *Courts and Cabinets*. New York: Alfred A. Knopf.
- Gooch, George Peabody (1956) *Louis XV: the monarchy in decline*. London: Longmans, Green & Co.
- Haldane, Charlotte (1970) *Mme de Maintenon: Uncrowned Queen of France*. New York: Bobbs Merrill Company.
- Kagan, Donald, Steven Ozment & Frank M. Turner (1991) *The Western Heritage*. New York: Macmillan.
- Knecht, R.J. (1982) *Francis I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levron, Jacques (1963) *Madame de Pompadour*. Zeist: De Haan.
- Levron, Jacques (1976) Louis XIV's Courtiers. In: R. Hatton (ed.) *Louis XIV and Absolutism*. London: Macmillan, 130-154.
- Longnon, Jean (1933) *Mémoires de Louis XIV*. Paris: Librairie Plon.
- Mitford, Nancy (1968) *The Sun King: Louis XIV at Versailles*. London: Hamish Hamilton.
- Mitford, Nancy (1990) *Madame de Pompadour*. Amsterdam: Contact.
- Parker, David (1983) *The making of French Absolutism*. Londen: Edward Arnold.
- Pernoud, Régine (1986) *Vrouwen in de Middeleeuwen: haar politieke en sociale betekenis*. Baarn: Ambo.
- Salmon, J.H.M. (1975) *Society in Crisis, France in the Sixteenth Century*. London: Benn.
- Seward, Desmond (1973) *Prince of the Renaissance. The Life of François I*. London: Constable.
- Seward, Desmond (1976) *The Bourbon Kings of France*. London: Constable.
- Terrasse, Charles (1970) *François Ier, Le Roi et le Règne*. Paris: Grasset.
- Vale, M.G.A.(1974) *Charles VII*. London: Eyre Methuan.